AVRASYA'DA TÜRK DİLİ VE TARİHİ EĞİTİMİ

SEMPOZYUM BİLDİRİLER

TÜRK OCAKLARI İSTANBUL ŞUBESİ 1912

MARMARA ÜNİVERSİTESİ 1883

T.C. BAŞBAKANLIK TİKA

AVRASYA'DA TÜRK DİLİ
VE
TARİHİ EĞİTİMİ
ULUSLARARASI SEMPOZYUMU

15-17 Mayıs 2013 İstanbul

Marmara Üniversitesi Atatürk Eğitim Fakültesi
ve
Türk Ocağı İstanbul Şubesi
İşbirliği ile

EDİTÖRLER

Dr. Cezmi Bayram

Kübra Özçetin

Ahmet Vurgun

Modern Eğitim Karşısında İki Aydın: Abdülkayyum Nasırî ve Selim Sabit Efendi

Bahri ATA*

Giriş

19. yüzyılda Batı eğitimi, misyoner okulları kanalıyla da Türk-İslam dünyasını çok derinden etkilemeye başladı. Bu dalga karşısında Dünyanın bu eski yerleşim yerlerinde aydınlar, geleneksel medrese öğreniminin durumu ve programı, halkın eğitimi, temel okuma yazma öğretimi gibi meseleleri sorgulamaya başladılar.

18. ve 19. yüzyılda İstanbul ve Kazan arasında her türlü iletişim kanalları mevcuttu. Bu iletişim; hacılar, gazeteler, muhacirler, İstanbul'a tahsile gelen öğrenciler ve kitaplar aracılığıyla oluyordu. Örneğin 1880'li yıllardan sonra Gaspıralı İsmail Bey'in *Tercüman* gazetesi bu bağlantıyı sağlayan çok önemli araçlardan olmuştur. İstanbul'da ve Kazan'daki aydınlar benzer meselelerle karşılaşmış olup, bu iletişim kanalları aracılığıyla birbirleri ile tecrübelerini de paylaşıyordu. Orenburg müftüsü tarafından dinsizlikle suçlanan Abdünnasır Kursevi (1771-72-1812) gibi âlimlerin de İstanbul'a sığınması, göreceli olarak İstanbul'da daha ılımlı bir atmosfer olduğunu göstermektedir (Lemercier-Quelquejay, 1984:3).

Bir modernist ve eğitimci olarak Kazan Tatar Türklerinden Abdülkayyum Nasırî'nın Batı bilim dünyasına tanıtılmasında Lemercier-Quelquejay'nin çok emeği vardır. İngilizce İslam Ansiklopedisinde de "Kayyum Nasırî " maddesi onun kaleminden çıkmıştır. Lemercier-Quelquejay (1984), Nasırî'nin hayatını yazdığı o ünlü makalesinde Nasırî'yi, fen bilimlerinin halka tanıtılması açısından Ahmet Mithat Efendi ile (1844-1912) kıyaslamaktadır. Çağatay'a göre de (1952:149), Nasırî, coğrafya kitapları, takvimleri ve Tatarca-Rusça Lügat-

* Doç. Dr., Gazi Üniversitesi.

leri ile halka hitap etmiş, doğa bilimlerinin halka tanıtılması, açık ve kolay bir dilde yazı ile Avrupai görüşü aşılamada başarılı olmuştur. Kurban (2011) da Nasırî'yi halkın anlayacağı dilde yazarak, kitleleri aydınlatmayı hedef edindiği için Ahmet Mithat Efendi ile mukayese edildiğini belirtmektedir. Görüldüğü gibi pek çok kaynak Abdülkayyum Nasırî'yi Kazan Tatarlarının Ahmet Mithat Efendisi olarak görmektedir.

Lemercier-Quelquejay'ın kaleminden çıkan Nasırî'nin hayatını okurken, benim ise ilk aklıma gelen Nasırî ile aynı kuşağa mensup ve benzer çalışmalar yapmış olan Selim Sabit Efendi oldu. Kazan'da Abdülkayyum Nasırî'nin hayatına ve yaptıklarına eğitim açısından baktığımızda, İstanbul'da Selim Sabit Efendi'nin yaptıkları ile karşılaştırılması gerektiğini düşünüyorum. Abdülkayyum Nasırî ve Selim Sabit Efendi, 1840'lar kuşağına mensup iken, Ahmet Mithat Efendi ise 1860'lar kuşağına mensuptur. Ahmet Mithat Efendi, *Acaib-i Alem* (1882) adlı romanında ve *Avrupa'da Bir Cevelan (1890)* adlı seyahatnamesinde Tatarların dönemin fikri ve ilmi terakkisine uyamadıklarını, Osmanlıların diğer İslam milletlerine göre daha uyanık olduğunu ve Tatarların geri kalışını Rus Hükümetinin hatası olarak açıklamaktadır (Okay, 1989:13-14). Ahmet Mithat Efendi, Kuzey Türkleri tarafından biliniyordu. Ayaz İshaki, öğrencilik anılarında 1895'li yıllarda Kazan medreselerindeki bazı hocaların Ahmet Mithat Efendi'nin kitap ve risalelerini getirdiğini belirtmektedir (Çağatay ve diğerleri, 1979:203).

Abdülkayyum Nasırî ve Selim Sabit Efendi'nin çalışmalarıyla ilgili olarak ayrı ayrı pek çok çalışma yapılmıştır. Her ikisinin değişik özellikleri ele alınmıştır. Bu kaynaklar, her ikisinin ayrı ayrı talim ve terbiye konularında usûl-ü cedidçi olduğu konusunda hemfikirdir (Türkoğlu ve Maraş, Akyüz, 2010). 1890'lı yıllarda Nasırî'nin eserleri ile tanışmış ve evine gidip görüşmüş olan Yusuf Akçura (1876-1935) ve Muhammed Ayaz İshaki'nin (1878-1954) kaleminden, O'nun portresini öğrenmekteyiz. Selim Sabit Efendi'nin (1829-1911) Muallim Cevdet, Kilisli Muallim Rıfat gibi kişilerin hocaları olması dolayısıyla öğretmenliği hakkında pek çok şey biliyoruz.

Abdülkayyum Nasırî'nin kitapları Türkiye'de okunmakta idi. Atatürk Üniversitesi Seyfettin Özege Salonunda, İstanbul Üniversitesi Merkez Kütüphanesinde pek çok kitabı bulunmaktadır. Bu kitaplar "Abdülkayyum b. Abdünnasır", "Abdülkayyum Molla Abdünnasıroğlu" ve "Kayyum Nasyri" adıyla kaydedilmiştir. Nasırî, eserlerini hazırlarken büyük ölçüde Osmanlıca eserlerden de yararlanmıştır. Selim Sabit Efendi'nin Risâle-i Elifbâiyye eseri, 1894'de Kazan'da *Yengi Elifbâ-yı Türkî* adıyla basılmıştır (Aktaran Özer, 2009).

Kısaca, yukarıdaki bu bilgilerden Nasırî ve Selim Sabit'in birbirlerinin eserlerini gördükleri çıkarımı yapılabilir.

Bu yazıda Nasırî ve Selim Sabit'in hayatlarındaki benzerlik ve farklılıklara işaret etmeye çalışacağım. Özellikle modern batı eğitimi konusunda nasıl bir tavır takınmışlar, karşılaştırmalı olarak ortaya koymaya çalışacağım. Her ikisi de medrese mezunu olup, gençliklerinde modern Batı eğitim tazı ile karşılaşmışlardır. Lensler karşılaştırma yöntemine göre Nasırî'nin yaptıklarım Selim Sabit'e göre daha önemli buluyorum. Nasırî'yi değerlendirmek için Selim Sabit'in icraatlarını lens olarak kullanacağım. Yani Selim Sabit'e daha az zaman ve yer ayıracağım. Selim Sabit'in yaptıklarını; Nasırî'nin yaptıklarını doğasını anlamak için bir araç olarak kullanacağım. Öncelikle kısaca hayat hikâyelerini ve eserlerini ele almak istiyorum.

A. Abdülkayyum Nasırî'nin Hayatı ve Faaliyetleri

Nasırî, 15 Şubat 1825'te Kazan civarında Yugarı Şırdan (Keçe Şırdan) köyünde doğdu. Babası Abdünnasir, yörenin tanınmış âlimlerindendi. 1841'de Buhara'da medresede okumak yerine Kazan'da Ak Mescid yanındaki medreseye kayıt oldu. 1855'den sonra Rus dini ilkokul ve ortaokulunda Tatarca öğretmenliği yaptı ve 1871'de bu işten misyoner N. İ. Ilminsky ile anlaşamadığı için uzaklaştırıldı. 1871'de Tatar çocuklarının eğitimi için bir okul kurdu. Bu okulu ancak 5 yıl açık tutabildi. Medreselerde okuyan Türk Tatar çocuklarına Rusça kursları verdi. 1873'de Kazan'da misyoner Ilminsky'nin açtığı Muallim Mektebine Rus Türkolog F.W. Radloff (1837-1918) tarafından Kuzey Türkçesi (Tatarca) öğretmeni olarak tayin edildi (Temir, 1972:21). İslam tarihi dersleri için çeşitli haritalar hazırladı. Radloff ile anlaşamayıp istifa etti. 1876'da Ufa'da Mahkeme-i Şeriye huzurunda imamlık imtihanını verdi. 1879 yılı hayatının dönüm noktası olmuştur. Bu tarihten 1902'ye kadar serbest yazar olarak çalıştı. 1885'de Kazan Üniversitesindeki Arkeoloji-Tarih ve Etnografya Cemiyetine aslî üye olarak seçildi. 02 Eylül 1902'de vefat etti. Daha yaşarken, İkdam gazetesi muharriri Ahmet Cevdet Beyin Kazan'da onu ziyaret etmesi ve 1902'de Nasırî'nin ölümü üzerine İstanbul'da İkdam ve Tercümanı Hakikat gazetelerinde anma yazılarının çıkması iki coğrafya arasındaki irtibatı göstermesi açısından da ayrıca önemlidir.

Çağatay'a göre (1952) yayın sayısı 40 ve toplam 4000 sayfa, Lemercier-Quelquejay'a göre (1984:16) Nasırî'nin 44 Tatarca ve Arapça, 7 Rusça toplam

51 eseri bulunmaktadır. Çağatay (1852) eserlerini üç bölüme ayırır; a) Telif Eserleri, b) Çevirileri c) Takvimleri (Kazan Kalindarı) (1871-1897).

İlk eseri Hz. Muhammed'in Hayatı ile ilgili *Mecma-ul Ahbar*'dır. Din ve ahlaki konularla ilgili diğer eserleri şöyledir; Akaid, Muhtasar- Tevarih-i Enbiye, Secere, Secere-i Mübarek-i Peygamber, Cevahür ül Hikayet, İjek (Denemeler), Otuz Vaaz, Ahlak Risalesi.

Nasırî, *Nahiv kitabı(1860), Tatarca-Rusça Lugat (1878),* Kıraat-ı Rusiye (1889), "Numune veya Enmüzec (1891), *Enmüzec* (1895), "Lehçe-i Tatari" (1895), Kavâid-i Kitâbet (1892) gibi gramer kitapları ve sözlükleriyle Tatarca ve Rusça'nın öğrenilmesine hizmet etmiştir. Yazı dilini halk tarafından anlaşılabilir bir hale getirmiştir (Goldberg, 2009:30). Arapçanın öğrenilmesine ilişkin *Kavâid-i Lisân-i Arab (1896) adlı eseri de vardır.* Atatürk'ün 1937'de B. Taymas tarafından Türkiye Türkçesine çevrilen *Lehçe-i Tatari* (1895) adlı kitabının bazı sayfalarını dikkatle okuduğu çizdiği satırlardan anlaşılmaktadır. Türk Dil Kurumu uzmanlarının kitabın önsözüne yazdığı not çok önemlidir. Burada şöyle denmektedir. *"Müellif Kayyum Nasiri eski hocalardan olduğundan Türkçe kelimeleri bile Arapça veya Farsçaya irca etmeye çalışmıştır. Eser mütalaa edilirken, bu cihetin dikkat nazarına alınması rica olunur."* (Cengiz, 2001:221).

Nasırî'nin pek çok ders kitabı da vardır. Bunlar; *Hesablık yani İlmi Hesap Kaideleri (1873), Elifba ve Ebced (1895),* İlm-*i Hendese (1895), Muhtasar Tarih-i Rusiye (1872), Zübdeti min Tevarih-i Rus* (1890). Rızâeddin bin Fahreddin'in hatıralarından anladığımız kadarıyla bu kitaplardan bir öğrenci her gün ders çalışarak, bu bilgileri kendi kendine öğrenebiliyordu. Rızâeddin bin Fahreddin (1859-1936), hesap ilmini 25-35 tiyini (kuruş) verdiği Hesaplık kitabından öğrenmiş ve medresede dört işlemi bilmeyen öğrenci kalmamış (Özalp, 2001:35).

"Boş Vakit" adlı çocuklar için hazırlamış olduğu fen bilgisi kitabı kısa zamanda sekiz baskı yaptı. Bu kitabı ile Tatar çocuk edebiyatının temelini attığı ileri sürülmektedir (Kurban, 2011). "Kırk Vezir" (1881), "Ebu Ali Sina" (1872), kitapları Osmanlıca'dan Kuzey Türkçesine çevirdi. "Kabusname Tercümesi'ni" Farsça'dan çevirdi. *Kırk Bahçe* (1880), *Fevâkihü'l Cülesa* (1884), "İrşadü'l etbiha" (1893), "Gülzâr ve Çimenzâr *yani Ölenlik ve Çiçeklik"* (1894) gibi eserlerle Kazan'da halkbilimine katkıda bulundu. İçki karşıtı bir kitapçığı Tatarca'ya *Ahval-i Sekeran* olarak çevirdi (Lemercier-Quelquejay,1984:8).

"Islahat-ı Coğrafya (1895), İlm- *Ziraat (1892), Havvas-ı Nebatat (1893), Menafi-i Aza ve Kanun-u Sıhhat (1893), Coğrafya-i Kebir (1894), Coğrafya-i Kebir II, III (1898-1899), Sanayi-i Galvaniye* gibi kitapları ile doğa bilimlerini halka tanıtmaya çalıştı. İki yarıküreyi gösteren ilk Tatar dünya haritasını o çizmiştir

(Lemercier-Quelquejay, 1984:8). Nasırî'nin coğrafya ve hesap gibi kitapları, 19. yüzyıl geleneksel medrese sistemini derinden etkilemiştir. Rusların ise bu sürece 18. yüzyılın başında Büyük Petro reformlarıyla çok önceden girdiği unutulmamalıdır. Bu konularda Kazan Mercani Medresesi bu türden din dışı dersler koyan ve çağdaşı olan Şahâbeddin Mercânî'nin (1818-1889) katkıları da göz ardı edilemez (Lemercier-Quelquejay, 1984:3). Öte yandan Mercânî'nin Arapça ve Acem kelimeleriyle tıka basa dolu üslubu, Türkçe'ye itinasızlığı, Nasırî'nin muhakkak tenkidine uğramıştır (Akçura, 2001:91). Nasırî, Rusça eserlerden faydalanarak ve Tatar konuşma dilinde hazırladığı temel fen bilimleri ile ilgili eserleriyle, Kazan ve civarında fen bilimlerine meraklı bir neslin yetişmesine hizmet etmiştir (Aktaran Alp, 2010:22). Medreselerde Coğrafya, Hesab, Rusça ve diğer fen bilimlerini öğrenmek isteyen bir nesil ortaya çıkmıştır. 20 Mart 1908'de Molla Abdülbekir'in *Tercüman* Gazetesinde yayımladığı "*Bir Mollanın Tövbe Mektubu*" bu etkiyi göstermesi açısından önemlidir. Bu mektupta Kazan'daki Muhammediye Medresesi'ndeki 60-70 Medrese talebesinin, medresedeki ilim tahsil seviyesini çok aşağıda gördükleri belirtilmektedir (Arıkan, 2006:9-11).

Nasırî, yayımladığı takvimleri yaygın eğitim aracı olarak kullandı. Buradaki etnografik bilgilerle halkın milli bilinç kazanmasını sağladı. Bu takvimler, döneminin sosyal yaşamına ilişkin önemli istatistiki bilgiler vermektedir. Nasırî, bu takvimlerde ay ve güneş tutulmalarını önceden haber verdiği için "Din Bozucu", "Kör Kayyum", "Rus Kayyum" olarak anılmıştır. Nasırî, halkı aydınlatmak için gazete de çıkarmak istemiş fakat hükümet tarafından izin verilmemiştir (Ayaz İshaki, 1925:218).

Nasırî 1871'de Tatar çocuklarının eğitimi için açtığı okulda eğitime ilişkin fikirleri geliştirmiştir (Lemercier-Quelquejay, 1984:6). Bu okul programına Rusça, matematik, coğrafya, tarih, müzik, resim gibi dersler koydu. Çağdaşı olan Leo N. Tolstoy'un (1828-1910) daha 1859'da açtığı Yasnaya Polyana Okulunda öğrenciler bu türden dersleri öğreniyordu (Varol, 2012: 21). Lemercier-Quelquejay, Nasırî'nin görüşleriyle Rus çağdaşı K. D. Uşinski'nin (1824-1870) görüşleri arasında paralellikler kurmaktadır. Nasırî'ye göre eğitimin asıl amacı çocuğun bütün yeteneklerini geliştirmektir. Eğitim materyalleri halkın konuştuğu dille yazılırsa eğitim yaygınlaşır. Diğer bir deyişle, eğitim çocuğun anadili ile olmalıdır. Esasen 1861'de Herbert Spencer'ın da eğitime böyle bir amaç yüklediği görülmektedir. Spencer'a göre eğitimin yerine getirmesi gereken amaç, bizi tam olarak hayata hazırlamaktır. Spencer'a göre eğitim programı bütün insanlık faaliyetlerini içermelidir. Nasırî'nin Batı eğitim görüşlerini Rus eğitimciler kanalıyla öğrendiği düşünülebilir.

Nasırî, *Kitab at-tarbiya,* (1891) adlı eserine yazdığı önsöz "Terbiye" den ne anladığını göstermesi bakımından önemlidir. "Terbiye kılmak veya terbiye etmek denen şey, sadece yedirip içirmek manasında değildir. Büyütmek ve çocuğun fiillerini ıslah etmek ve düzeltmek, hayvaniden çıkarıp, insanlık derecesine yükseltmek, talim vermek ve öğretmek ve okutmak ve edep temelli vermek manasındadır. İş bu kitapta zikredilecek hikayelerin, vaazların, ve nasihatlerin hepsi ve bu risalenin her bir kelimesi bir terbiyedir. O cihetten terbiye kitabı diye ad verdik". Kitapta 113 hikayeye yer verilmekte olup, bazılarına yer verilmemiştir. Hikayelerden birini paylaşmak diğer hikayeler hakkında da bir ölçüde fikir verebilir. 2. hikaye şöyledir; "Aksakallı birisine bir adam şikayet etti ki '-falan kişi benim bozuk işlerimi söyleyip, falan yerde beni kötüledi'. dedi.'-Sen onun güzel işlerini söyleyip, onu utandır' dedi. Bu dahi sana bir terbiyedir. Ey Oğul, her bir hikayeden bir mana fehmedersin ki birisi seni bir yerde kötülerse sen onu öv. Şayet O, adamsa, insaf eder, utanır." Görüldüğü gibi hikaye, eski doğu uygarlığının insan ilişkilerinde geldiği noktayı göstermesi açısından ayrıca değerlidir. Nasırî, eğitimde ailenin ve çevrenin de önemini vurgulamıştır. Nasırî, pedagojik değeri olan eserleri çevirmeye çalışmıştır. Onlardan bazıları *Ebu Ali Sina, Kırk Vezir* gibi eserlerdir. Hadi Maksudi ve Şakir Can Tahir gibi pedagoji uzmanları, onun izinde eğitim alanındaki ıslahatı devam ettirdiler (Ayaz İshaki, 1925:219).

1920'li yıllarda Gaziz Gübeydullin, bir seküler ceditçi olarak Nasırî'yi eğitim kuramcısı olarak değerlendirmektedir. Gübeydullin'e göre, Nasırî, dinin kendisini dünyevî sahada yükselmek için bir vasıta olarak görmekteydi (Akt. Kanlıdere, 2004: 155). 1930'lara gelindiğinde Sovyet tarihçiliği Nasırî gibi ceditçileri, Rus kültürüne sempatik bakmaları ve dinî söylemden uzak olmaları gibi gerekçelerle "marifetçiler" (aydınlanmacılar) adıyla adlandırdı. Buna göre marifetçiler, burjuvazi sınıfının çıkarlarına değil, içtenlikle halka hizmet etmişlerdi. (Akt. Kanlıdere, 2004: 155-156). Kısaca Nasırî yapıp ettikleri ile bulunduğu nokta açısından kalıplara sığmayan ve her dönemde yeniden yorumlanmaya çok açık bir aydın olmuştur.

B. Selim Sabit Efendi'nin Hayatı ve Faaliyetleri

Selim Sabit Efendi, 1829'da Kırklareli'nin Vize kasabasında doğdu. Babası çiftçi Mehmet Ağa idi. İstanbul'da Fatih Medresesindeki dersleri takip edip, icazet aldı. Daha sonra yeni açılan Darülmuallimîn-i Rüşdi'nin ilk öğrencilerinden oldu. 1854'te okulu bitirdi. 1855'de daha sonra Darülfünun'da görevlendirilmek üzere Paris'e öğrenime gönderildi. Paris'te Fransız-

ca, Fizik, Hesap, Geometri, Mekanik v.b. konularda dersler aldı ve Mekteb-i Osmani'de ve Muradyan Ermeni Mektebinde Türkçe öğretmenliği yaptı. 1861'de İstanbul'a döndü. İstanbul'da Süleymaniye'de bir okulda usûl-i cedid programını uygulamaya başladı. Okulda sıra, masa, yazı tahtası, hesap tahtası ve haritanın olması hoca efendilerin tepkisine yol açtı.

1862'de Selim Sabit Efendi İstanbul Belediyesinde ve sonra Nafia Nezaretinde memur olarak çalıştı. 1868'de Mektebi- Sultani'de müdür yardımcısı oldu. 1869'da Meclis-i Kebîr-i Maârif üyesi oldu. 1869'da Darülfununda Türkçe ve Edebiyat dersleri verdi. Darülmuallimînde öğretmenlik yaptı. Rüştiye Okulları Dairesi Müdürlüğü (1880-1884), Encümen-i Teftîş ve Muâyene Başkanlığı (1886-1887) gibi görevlerde bulundu.

1888'de Encümen-i Teftiş ve Muayene Başkanı iken, *Muhtasar Tarih-i Osmanî* kitabıyla ilgili olarak Selim Sabit Efendi'nin memuriyetine son verilmiştir. Şüpheli nazarıyla hafiyelerce takip edildi. Selim Sabit Efendi, iki yıl gibi bir süre zorluklar çektikten sonra, Zühtü Paşa'nın Maarif Nazırlığı döneminde 1890'da emeklilik hakkını aldı ve İstanbul Darülmuallimîni'ndeki derslerine devam konusunda izin çıktı. Selim Sabit Efendi 5 Ocak 1911'de vefat etti.

Selim Sabit Efendi'nin eserleri şöyledir; Risâle-i Elifbâiyye (1863), *Mi'yâru'l-Kelâm (1870)*, Muhtasar Coğrafya Risalesi (1870), *Rehnümâ-yı Muallimîn* (1870), Tahvîl-i Mikyâs Levhâları (1871) Muhtasar Hesap Risalesi (1873), Muhtasar Sarf-ı Osmani (1873), Elifba-yı Osmani (1874), *Muhtasar Tarih-i Osmanî'* (1874), Nahv-ı Osmani (1881), Muhtasar Tarih-i Osmani.

Tanzimat sonrası Osmanlı'da çocuk olgusunu yeniden keşfeden kişilerden biriydi, Selim Sabit Efendi (Şanal, 2006:188). Selim Sabit Efendi, Türkiye'de okuma yazma öğretiminde usul-i cedit hareketinin öncüsü konumundadır. Elifba-yı Osmani, usul-i savtiyeye yönetimi ile okuma yazma yöntemini getirmektedir. Bu tarz okuma yazma öğretimi, Gaspıralı İsmail Bey'e de ilham kaynağı oldu. Selim Sabit Efendi, *Rehnümâ-yı Muallimîn* adlı eserinde derslerin sınıf içinde bir bir nasıl öğretileceğini anlatmaktadır. Selim Sabit Efendi okullarda ödül, disiplin ve ceza anlayışı üzerinde düşünmüş ve yaşadığı döneme göre daha da demokratik ve insancıl görüşler ortaya atmıştır (Şanal, 2003:220).

C. Tarihsel Bağlam Çerçevesinde Karşılaştırma

Nasırî doğduğunda, Kazan 273 yıllık bir Rus şehrine dönüştü. Kazan, 1552'de Rusların hâkimiyetine geçti. 1555'te Kazan'da piskoposluk kurulup, misyonerlik faaliyetleri başlatıldı. Kâtip Çelebi, 1569'da Sokullu Mehmet Paşa'nın Don-Volga kanalını açma projesi fikir kaynağının, Kazan Tatarlarının

olduğunu ileri sürmektedir. Bu proje, Kırım Hanı Devlet Giray'ın teşebbüsleri ve Avusturya-Macaristan ve Portekiz ile sorunların aciliyetinden dolayı yarıda kaldı. Ruslar, Kazan'da Tatarların cami yapmasını yasakladı. Şehir duvarlarının dışına itildiler ve ticaret yapmaları yasaklandı. Şehir Rus göçmenlerin yerleşimine açıldı. Bu arada pek çok Tatar asilzadesi Ortodoks Hıristiyanlığa geçerek veya Ortodokslarla evlilik bağı kurarak Moskova Devletine entegre oldular (Goldberg, 2009:18). Kazan halkı ve uleması ise da kültürünü korumak için bir tür zealot tavrı aldığı söylenebilir.

Büyük Petro'nun Çarlık Rusyası'nın eğitimde batılılaşmasında önemli etkisi vardır. Büyük Petro (1672-1725), bilginin laik, teknolojik ve bilimsel bilgi olan Batı bilgisi olduğu düşüncesiyle pek çok reform yaptı. Büyük Petro, düşünce alanında kilisenin tekelini yıkma yollarını aradı. Ona göre Rusya kendi mühendislerini, denizcilerini, topçularını, diplomatlarını, hâkimlerini yetiştirmeliydi. 1700'de Batı'dan Jülyen Takvimi alındı. 1701'de Matematik ve Denizcilik Okulu açıldı (Lentin, 1973:36). 1715'te bu okul mezunları ilkokul eğitiminin düzenlenmesi için taşraya gönderildi. Laik bilgilerin dinsizlik olarak algılandığı bir dönemde, 1719'de "Manevi Düzenlemeler" (Spiritual Regulation) ile kilise okullarında Matematik, Coğrafya, Tarih, Felsefe gibi derslerin okunması mecburi tutuldu (Lentin, 1973:37). 1725'de Rus Bilimler Akademisini kuruldu. Büyük Petro vaftiz olmayan Tatar asilzadelerin Ortodoks hizmetkara sahip olmasını yasaklayarak Tatar soylu sınıfının sonunu getirdi (Goldberg, 2009:19).

Çariçe II. Katherina'nın yönetiminde büyük bir hoşgörü dönemi yaşandı. Böylece Kazan'da ilk cami ancak 1766'da açılabildi. Tatarların ticaret yapmasına izin verildi. 1771 yılında Ahundov ve Apanay medreseleri açıldı. 1788'de Ufa'da eğitim, kitap basma ve cami açmadan sorumlu ve başında bir müftünün olduğu "Müslüman Manevi Kurulu" açıldı. 1804'te Ruslar tarafından Kazan Üniversitesi açıldı. 1864'de Çar II. Aleksandr'ın "okul ve eğitim işinin siyasi maksatlara alet edilmesine asla izin vermem. Eğitim, sadece halkı aydınlatma yolunda yaygınlaşmalı.." sözü 1870'e gelindiğinde Rus olmayanların eğitime kavuşturulması ve Rus dilinin yaygınlaştırılması amacıyla "Ilminsky Kuralları" olarak bilinen "Rus olmayanların öğretimi" tüzüğü yayımlandı. Misyoner N. İ. Ilminsky, (1821-1891) Kazan'da Seminarya Müdürü idi. 1874'de Müslümanların dini okullarının denetimi, Manevi Kurul'dan alınıp, Eğitim Bakanlığına verildi. 1876'da Tatar Öğretmen Okulu açıldı. Müslüman mektepleri için Rus harfleri ile basılmış okul kitapları hazırlandı. Rusça öğretimde anadili ile tercüme edilmemek başlıca kural kabul edildi. Ruslaşmak istemeyen halk ise, bu okullardan uzak durdu (Arıkan, 2006:265-269). 1877-78, 1890'lar,

1917'den sonra dini ve siyasi baskılar, ekonomik nedenler, ticaret yapma, savaşlar ve kıtlık gibi doğal afetlerden dolayı Kazan ve civarından Türkiye'ye pek çok göç dalgası yaşandı (Somuncuoğlu, 2009:71-72).

Osmanlı Devleti ise 1773'te Mühendishane-i Bahrî-i Hümâyûn ve 1795'te açtığı Mühendishane-i Berrî-i Hümâyûn ile Rusya'ya paralel uygulamalara 70 yıl sonra girişti. Ruslar gibi yabancı uzmanlardan geniş ölçüde yararlanıldı. Rusların kendi teknolojisini kendi üretmek anlayışı varken, Osmanlı da bu anlayış özellikle sınırlı kaldı. 1848'de Darülmuallimin-i Rüşdi açıldı. 1869'da Maarif-i Umumiye Nizamnamesi kabul edildi. Bu nizamnameye paralel olarak okul kademeleri, dersleri ve ders kitapları belirlendi ve yazdırılmaya başlandı. 18. Yüzyıldan beri Osmanlı Batı uygarlığına karşı Herodian bir tavır olan Osmanlı devleti, Rusya örneğinde olduğu gibi, 19. yüzyılda asker sivil bürokrasi başka ülkelerdeki icraatları yakından takip etmiş ve kültürünün elverdiği ölçüde bu ilerleme yarışında geri kalmamaya çalışmıştır.

1870'den sonra ise Kazan'daki Tatar Türkleri Lemercier-Quelquejay'ın (1984:2) "Tatar Rönesansı" olarak kavramsallaştırdığı bir döneme girdiler. "Tatar Rönesansını, yenik düşmemek için yıpranmış geçmişlerinden kopmaları olarak" değerlendirmektedir. Battal Taymas'a göre (1964:122), Kazan halkı İstanbul gibi eski geleneklerine bağlı ve aşırı kertede iddialı olup, Tatar Rönesansını diğer bir ifadeyle usül-i cedid hareketini mali yardımlarıyla destekleyenler daha çok Kazan'dan uzaklarda bulunan iş adamlarıydı. Kazan'ın bir üniversite beldesi olması da bunda etkili idi.

Halil İnalcık da (2004:98) Türkiye'de 1890 ve 1914 arasını *"Türk Aydınlanma Çağı"* olarak adlandırmaktadır. Bu dönemde Türkler, yeni bir hayat görüşü olarak Batı'ya yönelmiştir. Osmanlı Devleti, pozitif bilimlere öncelik veren bir eğitimle müslim ve gayrimüslim tebayı Osmanlıcılık ideolojisi etrafında birleştirmek istiyordu.

İşte bu ortamda Nasırî ve Selim Sabit iki farklı coğrafyada medrese mezunu birer eğitimci olarak karşımıza çıkmaktadır. Kazanda Tatar gençleri, Rus üniversitesi ve okulları ile medreseleri mukayese ederken, İstanbul'da gençler, medrese karşısında 1770'lerden beri Batı tarzı eğitim veren mektepler ve misyoner kolejleri ile mukayese ediyorlardı. Nasırî , Modern Avrupa kültürünü Kazan uleması tarafından yasak edilen Rus dili ile tanıdı (Çağatay, 1952:147). Nasırî hayatının büyük kısmını Kazan'da geçirmiş, Ufa, Orenbug ve Moskova şehirlerini görmüştür (Kurban, 2011). Nasırî'nin 35 yaşında katıldığı Kazan üniversitesinde Katanov, Gothwald, Lebdev, Grigorev, Radloff gibi Rus bilim insanları kanalıyla Batı'da ortaya çıkan yeni bilimleri tanıdığı söylenebilir (Lemercier-Quelquejay, 1984:5; Ayaz İshaki, 1925: 218). Yazdığı ders

kitaplarının bir kısmı Kazan Üniversitesi matbaasında basılmıştı. Öte yandan Selim Sabit Efendi ise modern Avrupa kültürünü Fransızca ile tanıdı. Selim Sabit Efendi 26 yaşında gittiği Paris'te altı yıl yaşadı ve daha çok fen bilimleri ile ilgili dersler aldı. Selim Sabit Efendi'nin birlikte çalıştığı Fransız hocaları hakkında ise bilgimiz yoktur.

Her ikisi de mesleğe çocuklara Türkçe dersi hocası olarak başlamışlardır. Nasırî, Ortodoks misyonerlerin bir Rus okulunda Tatarca öğretmenliği yaptı. Selim Sabit Efendi de Muradyan Ermeni Mektebinde Türkçe öğretmenliği yaptı. Bu dönemlerde bir Müslümanın bu türden okullarda çalışması muhafazakâr aydınlar ve halk tarafından oldukça eleştirildi. 1870'li yıllarda Rıza Tevfik'in babası Hoca Mehmet Tevfik'in Alyans İsrailit Okulu'nda (Alliance Israélite Universelle) ve daha sonra 1896'da Tevfik Fikret'in Robert Kolejde Türkçe öğretmenliği bu duruma diğer örnekler olarak verilebilir. Nasırî ve Selim Sabit Efendi, Türkçe öğretiminin yapısı ve sorunlarını düşünmeye başladılar.

Her ikisini de okulda yönetici ve öğretmen olarak görüyoruz. Nasırî'nin resmi öğretmenliği ancak 5 yıl sürdü. Bu okulda eğitimle ilgili görüşlerini geliştirdi. Bu okuldaki çabaları Pestalozzi'nin çabalarını anımsatmaktadır. Selim Sabit Efendi 1861'de İstanbul'da Süleymaniye'de usûl-i cedid programını uyguladığı okulunda ancak bir yıl çalışabildi. Yenilik karşıtlarının muhalefetinden dolayı ayrılmak zorunda kaldı. Selim Sabit Efendi, hayatının sonuna kadar iki yıl kesinti dışında Darülmuallimindeki derslerine devam etti.

Her ikisini de ders kitabı yazarı olarak görmekteyiz. Her ikisi de çocuklar için alfabe, tarih ve coğrafya ders kitapları yazmıştır. Nasırî, Selim Sabit'ten farklı olarak çocuklar için *Zübdet min Tavarih el-Rus (Rus tarihinin Özeti) (1872 ve 1890)* bir kitap yazmıştır. Nasırî'nin kitabı, Rusça kitaplardan çeviridir. Selim Sabit Efendi'nin de *Muhtasar Tarih-i Osmanî* adlı bir eseri bulunmaktadır. Hem Nasırî'nin, hem de Selim Sabit'in bu eserleri hükümdarların hayat hikayelerini ve taht mücadelelerinin bir ve bir buçuk sayfada özet olarak işlendiği siyasi tarih kitaplarıdır. Her iki kitap da geçmişte yaşamış insanların vatanları uğruna katlandıkları zorlukları göstererek bir tür değer eğitimine hizmet etmektedir.

Kazan'da Nasırî, muallimliği bıraktıktan sonra, geçimini özel ders vererek, resmi kurumlara dilekçe yazarak, mahkemelerde Rusça tercümanlığı yaparak ve de yazdığı eserlerinden sağlamak zorunda kalmıştır. Selim Sabit Efendi ise Osmanlı Devletinde memurluğa ve muallimliğe devam etmiş, 1880'lerde memurluktan ihraç edilmiş, tekrar dönmüş ve emekliliğe hak kazanmıştır.

Nasırî'yi boş zamanlarında kendisine lazım olan eşyaları yapmak ve vücut kaslarını çalıştırmak için marangozluk işi ile meşgul olduğunu öğreniyoruz. (Çağatay,1952:159). Nasırî 'nin Rousseau'nun *Emile* kitabından doğrudan ya da dolaylı etkilendiği düşünülebilir.

Nasırî, Kazan'da Takvimlerini (Kazan Kalindarı) (1871-1897) tek başına çıkarırken, Osmanlı Devletinde ise bu iş daha kurumsallaşmış idi. Battal-Taymas'a göre (1966:12) bu takvimler, bir tür gazete görevi görmüştür. Osmanlı Devleti'nde ilk devlet salnamesi 1847'de çıkarılmış, 1860'lardan sonra vilayet salnameleri çıkarılmıştır. Vilayet salnamelerinde o yörenin tarihlerinin yazılmasında tarih muallimlerinin çok önemli katkıları olmuştur. Maarif kısımlarının yazımında Selim Sabit Efendi'nin de katkısı olabilir. Nasırî'nin bu Osmanlı Vilayet salnamelerini gördüğü düşünülebilir.

Nasırî, etnografyaya ve halkbilimi araştırmalarına büyük önem vermiştir. Bu da Çarlık Rusyası'nın etnografya ve folklore olumlu bakışının bir yansıması olarak görülebilir. Daha 1823'te Kazan'da bir etnografya müzesi açıldı. Çarlık Rusyası'nda etnografya çalışmaları 18. yüzyılın ikinci yarısında kurumsallaşmaya başladı (Kerimova, 2011:119). Nasırî, doğup büyüdüğü köyün ve civar köylerin folkloru, adetleri, inançları, şarkıları, masalları, destanları kitabeleri ile ilgili araştırmalar yapmıştır. Bunları *Kazan Takvimlerinde (Kazan Kalindarı)* yayımlaşmıştır. Nasırî'nin *"Sünni Müslümanlığın Etkisinde Olmayan Kazan Tatarlarının İnanç ve Örfleri"* adlı çalışması 1880'de Rusça'da yayımlanmıştır. Selim Sabit ise etnografyaya ve halkbilimi araştırmalarına yönelmese de öğrencilerinin anılarından öğrencilerine çevrelerine birer seyyah gibi bakmalarını tavsiye ettiğini biliyoruz.

Osmanlı Devletinde etnografya dersini, 1877 ve 1879 arasında Mülkiye Mektebi'nde Andreas David Mordtmann vermiştir. Öğrencisi Osman Bey, 1885'de ders notlarını İlm-i Ahval-i Akvam olarak yayımladı. Daha sonra Aristokli tarafından Fransızca olarak okutulduğu anlaşılmaktadır (Ünal, 2008:71-72). 1902'de etnografya dersinin, Darülfünun'a konduğu bilinmektedir. 1908'de Mülkiye Mektebinde Etnografya dersinin Sâtı Bey tarafında okutulduğunu ve dersle ilgili Paris'ten çeşitli aletler getirttiğini ve bir sene sonra da dersin kaldırıldığını biliyoruz. Sâtı Bey, ders notlarını Etnoğrafya (İlmi-Akvam) olarak yayımladı (Acar, 2009:77). Sâtı Bey, derslerini sadece etnografya'ya hasretmemiş, antropoloji, etnoloji, doğa tarihi ve sosyolojinin kaynaştırıldığı bir derse dönüştürdü (Acar, 2009:269). 1916'da Darülfünun Edebiyat Fakültesine Türkolog Prof. Dr. Julius von Mézsaros (1883-1957) Etnografya ve Macarca hocası olarak atandı. İttihat ve Terakki Partisi döneminde Anadolu etnografya ve folkloru ile ilgili çalışmalar yaptırılmıştır. Nasırî'nin

Şamanizmin Müslüman Tatarların inançlarına ilişkin çalışmasına benzer bir çalışma Alevilik-Bektaşilik üzerine ancak Baha Sait tarafından çok sonraları yapılmıştır. Ziya Gökalp'ın önerisiyle Etnografya kürsüsü kaldırılmış, bu dersin bazı kısımlarının Beşeri Coğrafya dersinde işlenmesi kararlaştırılmıştır (Selçuk, 2012: 252). Daha sonra Faik Sabri Duran, Darülfünunda "Coğrafya ve Etnografya" dersi vermiştir (Selçuk, 2012: 113). Türkiye'de Cumhuriyet döneminde etnografya çalışmaları, Atatürk'ün Halkçılık ilkesinin bir yansıması olarak karşımıza çıkmaktadır. 1924'de Prof. Mézsaros, etnografya müzesinin nasıl olması gerektiğine ilişkin bir rapor kaleme almıştır Kısaca, Rusların ve Rusya'daki Müslümanların etnografya çalışmalarında Osmanlı Devleti'nin ilerisinde olduğu söylenebilir.

Sonuç

19. yüzyılın ikinci yarısında İstanbul ve Kazan arasında iletişim kanallarında bir artış yaşandı. Uzmanların *"Tatar Rönesansı" ve "Türk Aydınlanması"* dedikleri bir sürece girdiler. Bu çerçevede özellikle İstanbul ile Kazan arasındaki yenilik taraftarı medreseliler bir tür görüş alışverişi içine girdiler.

Düşünürün nerede yaşadığına ve hangi nesle mensup olduğuna Türk-İslam coğrafyasında daha çok önem verilmelidir. Abdülkayyum Nasırî'nin yaptıklarının Ahmet Mithat Efendi'ninkilerle karşılaştırılmasından çok çağdaşı Selim Sabit Efendi ile karşılaştırılmalıdır. Abdülkayyum Nasırî ve Selim Sabit Efendi çağdaş eğitimin milli eğitim olduğunun farkında idiler. Dil, tarih ve coğrafya çalışmaları yaptılar. Abdülkayyum Nasırî bir adım ileri giderek, Kazandaki Rus bilim geleneğinden de yararlanarak etnografya üzerine çok özgün çalışmalar yaptı. Benzer bir durum maalesef Osmanlı Devletinde olamadı.

Elbette Abdülkayyum Nasırî'ye kıyasla, Selim Sabit Efendi, hür ve müstakil bir devletin birinci sınıf bürokratı olarak daha özgür bir konuma sahipti. Her ikisi de çok sevdikleri milletlerinin eğitim düzeyini yükseltme gayreti içine girdiler. Yaşarken pek takdir görmediler. Sonraki nesiller geç de olsa onların eserlerinin kıymetini anlamıştır.

Teşekkür: Abdülkayyum Nasırî'nin bazı eserlerini bulmamda ve okumamda yardım eden Kazan Devlet Üniversitesi'nden Prof. Dr. Marat Gibatdinov ve Gazi Üniversitesi'nden Yrd. Doç. Dr. Alper Alp'e teşekkürü bir borç bilirim.

Kaynaklar

Acar, Şehbal Derya (2009) *Eğitimde Bir Üstâd Satı Bey'i Tanımak*, İstanbul: Akademik Kitaplar.

Akçura, Yusuf (2001) *Yeni Türk Devletinin Öncüleri-1928 Yılı Yazıları*, Yay. Haz. Necat Sefercioğlu, Ankara: Kültür Bakanlığı Yay.

Akyüz, Yahya (2010) *Türk Eğitim Tarihi M.Ö. 1000-M.S.2010*, 17. Baskı, Ankara: Pegem Akademi.

Alp, Alper (2010) *Kazan Tatarları'nın Siyasî Konum Ve Yönelişleri (1905-1916)*, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Doktora Tezi.

Arıkan, Sabri (2006) *Kendi Kaleminden İsmail Bey Gaspıralı'nın İdealleri, İşleri, Tavsiyeleri, Haberleri* –I, İstanbul: Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı.

Ayaz İshakî (1925) "Abdülkayyum en-Nasırî ", *Türk Yurdu*, sayı:172-11, ss 217-219.

Battal-Taymas, A. (1964) Türk Dünyasında Usulücedid Hareketi, *Türk Kültürü*, sayı:18, 119-125.

Battal-Taymas, A. (1966) *Kazan Türkleri*, Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü.

Cengiz, Recep (2001) (Yay. Kor.) *Atatürk'ün Okuduğu Kitaplar*, 10. Cilt, ss 219-226, Ankara: Anıtkabir Derneği Yayınları.

Çağatay, Saadet (1952) "Abd-ül-Kayum Nasyri", *Ankara Üniversitesi, Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi*, cilt:10, sayı: 3-4, s.147-160.

Çağatay, Tahir ve diğerleri (1979) *Muhammed Ayaz* İshaki *Hayatı ve Faaliyeti, 100 Doğum Yılı Dolayısıyla*, Ankara: Ayyıldız Matbaası, s. 203- 205.

Goldberg, Madina V. (2009) Russian Empire -- Tatar Theater The Politics Of Culture In Late Imperial Kazan, The University of Michigan, PhD. Thesis.

İnalcık, Halil (2004) "Atatürk ve Atatürkçülük", *Doğu Batı Düşünce Dergisi*, sayı:29, 83-119.

Kanlıdere, Ahmet (2004) *Sovyet ve Türk Tarih Yazıcılığında Rusya Müslümanları*, *Düşünce Tarihi, Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi, Cilt 2, Sayı: 1, ss.149-181.*

Kerimova, Mariam M. (2011) Formation of Russian Ethnography (1750–1850), Traditiones, 40/2, ss. 119–136

Kurban, Roza (2011) Tatar Bilgini Kayyum Nasiri'yi Anarken, Web adresi: http://www.yalquzaq.com/?p=17314 (Giriş Tarihi: 8.05.2012).

Lemercier-Quelquejay, Chantal (1978) Kayyûm Nasırî , *The Encyclopedia of Islam*, Leiden: E.J. Brill, s. 848.

Lemercier-Quelquejay, Chantal (1984) *Abdül Kayyum El –Nasırı. 19. Yüzyılda Bir Tatar Islahatçı*, Çev. Deniz Bozer, ODTÜ Asya-Afrika Araştırmaları Grubu, Yayın No:13.

Lentin, A. (1973) *Russia in the Eighteenth Century, From the Peter the Great to Catherine the Great (1696-1796)*, London: Heinemann Educational Books.

Nasyri, Kayyum (1992) *Kitab at-tarbiya*, Kazan: Tatarstan Kitap Nashriyaty.

Okay, Orhan (1989) *Batı Medeniyeti Karşısında Ahmet Mithat Efendi*, İstanbul: Milli Eğitim Basımevi.

Okay, Yeliz (2012) *Etnografya'nın Türkiye'ye Girişi ve* İlm-*i Ahval-i Akvam*, İstanbul: Doğu Kitapevi.

Özalp, Ömer Hakan (2001) *Rızaeddin Bin Fahreddin*, İstanbul: Dergah Yayınları.

Özer, Ahmet Ali (2009) Selim Sabit Efendi Hayatı ve Eserleri, Yağmur Dergisi, sayı: 42.

Selçuk, Mustafa (2012) İstanbul Darülfünunu Edebiyat Fakültesi (1900-1933), Ankara: Atatürk Araştırma Merkezi.

Somuncuoğlu, B. Tümen (2009) "Kazan Dergisi (1970-1980)", *Türkiye Sosyal Araştırmalar Dergisi*, S.1., ss.70-90.

Spannaus, Nathan (2010) Language and Linguistics as Historical Evidence in the Islamic World: A Preliminary Case Study of Culture and Identity ın Eurasia, *The international Journal of Humanities*, vol 8, num 9, p. 119-130.

Şanal, Mustafa (2006), "Selim Sabit Efendi (1829-1911) ile Ayşe Sıdıka Hanımın (1872-1903) Çocuk Eğitimine İlişkin Görüşleri", Türkiye Sosyal Araştırmalar Dergisi, Yıl:10, sayı:1-2, ss. 177-192.

Şanal, Mustafa (2003), "Selim Efendi›nin Öğretim Yöntemleri ile Ödül ve Ceza Vermeye İlişkin Görüşleri Üzerine Genel Bir Değerlendirme", Milli Eğitim, sayı:158. Ss205-220.

Temir, Ahmet (1972) Abdülkayyum Nasirî'nin Hayatından Yapraklar, *Kazan*, yıl 3, sayı:9, ss. 18-23.

Temizyürek, F. (1999). Selim Sâbit Efendi ve Usul-i Cedid Hareketi içerisindeki yeri. Yayınlanmamış doktora tezi, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.

Togay, M. Feyzi (1942) "Kayyum Nâsırî", *Türk Amacı*, I. Teşrin 1942, c. 1, sy. 4, s. 165-70.

Türkoğlu, İsmail ve İbrahim Maraş (2002) "Kayyûm Nasırî ", Türkiye Diyanet Vakfı, İslam Ansiklopedisi, cilt 25, s. 109-110.

Varol, Çiğdem (2012) "Tolstoy'un Yasnaya Polyana Okulu'ndaki Uygulamaları", *Bir Eğitimci Olarak Leo N. Tolstoy ve Yasnaya Polyana Okulu'ndaki Uygulamaları*, ed. Bahri ATA İstanbul: Pegem Akademi.